

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2022. – С. 108–118
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2022. – pp. 108–118
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.55.108-118>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(4-191.2-11«14»:2

© Оксана Карліна* (Луцьк)
© Галина Малєончук** (Луцьк)

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XV ст.

У статті проаналізовано церковно-релігійну ситуацію в Центральній-Східній Європі в першій половині XV ст., яка динамічно змінювалась під впливом як зовнішньополітичних, так і внутрішніх церковних чинників. Зазначено, що Католицька церква змогла подолати Великий розкол, тільки після проголошення на Констанцькому соборі принципу конциліаризму (ідеї про відродження генеральних соборів), коли вдалося обрати єдиного папу, що означало перемогу синодальної моделі в керуванні Римською Церквою. З кінця XIV ст. сталися видимі зміни у церковному житті на українських землях. Київ поступово втрачав роль релігійного центру східних слов'ян.

Незважаючи на ускладнення політичного життя в тогочасній Європі, ідея про єдність двох Церков – Західної і Східної – не зникла. Стверджувалось, що поєднання Церков дасть можливість досягти єдності усього християнського світу проти турків. Констанцький собор започаткував серію переговорів між Константинополем і Апостольською столицею.

Ключові слова: Центральна-Східна Європа, церковні відносини, Констанцький собор, гусизм, литовський князь Вітовт, Григорій Цамблак.

Oksana Karlina (Lutsk)
Halyna Maleonchuk (Lutsk)

THE CHURCH AND RELIGIOUS SITUATION IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE FIRST THIRD OF THE 15th CENTURY

Abstract. The church and religious situation in Central and Eastern Europe in the first half of the 15th century, which changed dynamically under the influence of both foreign policy and internal church factors, was analysed. The Western Church was able to emerge from the process known to historians as the Great Schism only after the proclamation of the principle of conciliarism at the Council of Constance (the idea of reviving the ecumenical (general) councils); a single pope was elected, which meant the victory of the synodal model in governing the Latin Church. The condemnation of Jan Hus's views as heretical at this

* к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Lesya Ukrainka Volyn National University.
orcid.org/0000-0001-8706-942X
e-mail: oksana.karlina@gmail.com

** к. і. н., доцент кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Lesya Ukrainka Volyn National University.
orcid.org/0000-0001-5078-4622
e-mail: maleonchuk.galyna@vnu.edu.ua

council and his burning caused a great resonance in Czech society, and gave impetus to the development of the Hussite movement, which had a reformist religious and political character. Hussites found a response in the Kingdom of Poland.

From the end of the 14th century changes in church life on the Ukrainian lands were becoming visible. Kyiv gradually lost its role as the religious centre for the Eastern Slavs. At a time when the patriarchs of Constantinople insisted on preserving the unity of the Metropolitanate of Kyiv, Grand Duke Vytautas of Lithuania did not want to subordinate his lands to the metropolitan who came under the control of the Moscow princes, so he insisted on dividing the Metropolitanate of Kyiv into Lithuanian and Moscow. He sought the ordination of Gregory Tsamblak as Metropolitan of Kyiv and All Rus.

During the first decades of the 15th century in the eastern territories of the Kingdom of Poland and in the Grand Duchy of Lithuania, a network of Catholic parishes was formed, not only in cities but also in rural areas. Until 1430, all Catholic bishoprics on the Ukrainian lands were endowed with land holdings and other income.

At that difficult time, the idea of the unity of the two Churches, the Western and the Eastern, did not disappear. It was argued that the unification of the Churches would make it possible to achieve the unity of the completely Christian world against the Turks. The Council of Constance launched a series of negotiations between Constantinople and the Apostolic Capital. King Wladyslaw of Poland and Duke Vytautas of Lithuania supported the idea of the unity of the Churches. Due to the threat of Turkish attacks on the Byzantine capital, a unification council proved impossible.

Keywords: *Central and Eastern Europe, church relations, Council of Constance, Hussites, Duke Vytautas of Lithuania, Gregory Tsamblak.*

XV століття в Європі сповнене «знаками майбутнього». Провісниками поступу наступного століття виявились такі процеси та події, як гуситський рух, Флорентійська унія Церков 1439 р., книгодрукування Гутенберга, перші успіхи Ренесансу, початок Великих географічних відкриттів¹. Змінювалась політична карта Європи: завершилась централізація Франції після закінчення Столітньої війни, Візантія доживала останні дні, турецька загроза ставала ключовим фактором геополітики, розширювалось Московське князівство за рахунок Твері, Рязані і Великого Новгороду.

Натомість початок XV ст. не віщував кардинальних змін. Тривали війни між християнськими правителями. Францію роздирали внутрішні чвари і війна з Англією. Італія була ареною безперервних політичних потрясінь. Рим лежав у руїнах. Країни Центрально-Східної Європи² перебували у складній системі відносин зі Священною Римською імперією і Тевтонським орденом. Польський король Владислав II Ягайло вибудовував політику, спрямовану на стримування домінування Імперії і Тевтонського ордену. Тривала боротьба за верховну владу в Чехії. Угорський король Сигізмунд Люксембурзький (1387–1437, імператор з 1433 р.) мусив воювати спершу з венеціанцями, а потім зі своїми чеськими підданими; його турбувала турецька загроза Угорщині та церковні питання.

Серед останніх наукових робіт, в яких з тією чи іншою повнотою висвітлюються церковні відносини в означений хронологічний період, треба вказати на монографію Валерія Земи³. У переліку розглянутих у ній проблем чільне місце займає дослідження витоків унійних прагнень Київської митрополії. Історики також вивчають діяльність Григорія Цамблака, непересічної особистості, з яким пов'язують нову спробу укласти унію⁴. Церковні процеси у Великому князівстві Литовському простежено в роботі Бориса Флорі⁵. Констанцький собор 1414–1418 рр. як один із найважливіших за своїми рішеннями в історії всієї Церкви залишається предметом ґрунтовних досліджень⁶. Зроста також зацікавленість науковців історією гусизму⁷.

У запропонованій розвідці маємо за мету простежити за тим, як змінювалась церковно-релігійна ситуація в Центрально-Східній Європі в першій третині XV ст. під впливом як проблем, що виникали у самій Церкві, так і внаслідок реалізації тих цілей, які ставили перед собою володарі тогочасних держав у регіоні.

На початку XV ст. Західна Церква, втягнута в процес, відомий історикам як Велика Західна схизма або Великий розкол, перебувала у складній ситуації. Великий розкол почався в 1378 р., коли через кілька місяців після виборів папою Урбана VI (1378–1389) неіталійські кардинали обрали нового папу Климента VII (1378–1394), що осів в Авіньйоні. Обидва папи опирались на сильних політичних союзників. Королі та князі ставали на бік того чи іншого претендента на

папський престол не через переконання, а щоб не підтримувати вибір своїх політичних опонентів. Французький король та його союзники (Бургундія, Шотландія і Неаполітанське королівство) підтримували авіньйонську лінію пап. Англійський король разом із Фландрією і Португалією ставали на бік римської лінії. Так само вчинили угорці, поляки, богемці, скандинавські королівства і більшість німецьких та італійських герцогів⁸. У 1409 р. до двох пап – Григорія XII і Бенедикта XIII – додався третій – Олександр V, якого обрали на Пізанському соборі, скликаному групою кардиналів, що не визнавали перших двох пап. Внаслідок цього хаос ще більше посилювався, оскільки кардинали діяли всупереч віковій традиції.

Одночасно ширився конциліаризм – рух за участь широкого загалу в обранні понтифіків, за реформування папської курії, за обмеження абсолютної влади папства; утверджувалося переконання про верховенство собору в Церкві⁹. Цей принцип був проголошений на Констанцькому соборі 1414–1418 рр., коли 6 квітня 1415 р. активний учасник собору, познанський єпископ Анджей Ласкаж зачитав на генеральній сесії собору декрет про вищість собору від папи¹⁰. Європейські правителі перестали підтримувати своїх кандидатів і погодилися з вимогою собору, що всі троє повинні зректися престолу або мусять бути усунуті. У листопаді 1417 р. у Констанці був обраний папою Мартин V, що означало завершення Великої Західної схизми.

Серед викликів, що постали перед Західною Церквою, був також конфлікт, спричинений гусизмом, появу якого зумовили постулати церковної реформи з кінця XIV ст. На той час Церква в Чехії була дуже заможною. За короля Карла IV Люксембурзького (1346–1378) збільшилась чисельність церковних інституцій. Три шостих орних земель і лісів належали єпископам, капітулам, міському та сільському духовенству¹¹. Багаті пожалування сприяли омирненню, занепаду моралі серед духовенства. Всередині Церкви багатства не були рівномірно розподілені, що викликало нарікання з боку парафіяльних священників. Усе це сприяло появі реформаторського руху, який за короткий час перетворився на потужну течію, що пронизувала релігійне й суспільне життя Праги. Молодшим представником реформаторів був Ян Гус.

Кар'єра Гуса як лідера чеського релігійного руху пов'язана з його виступами на захист поглядів Джона Вікліфа, що поділило празьку університетську спільноту. Під тиском папської курії празький архієпископ Збинець Заїц Газенбурзький наказав конфіскувати праці оксфордського вченого в червні 1409 р. Гус висловив протест проти такого рішення. Захищаючи свободу університетських дебатів (а саме так він сприймав триваючу суперечку)¹², Гус був готовий розірвати співпрацю з празьким ієрархом у реформуванні місцевої Церкви. Проте він зумів повести за собою більшість чеських магістрів та студентів, і конфлікт виявився тим камінцем, який викликав лавину інцидентів, що призвели до звинувачень в ересі. Архієпископ змусив Гуса постати перед канонічним судом, а згодом – перед комісією, призначеною папою Іоанном XXIII. У 1412–1413 рр. Гус втратив своїх впливових захисників та однодумців, а також короля Вацлава IV. Суд над Яном Гусом на соборі в Констанці, який визнав його єретиком, став кульмінацією судового процесу, розпочатого у 1410 р. празьким архієпископом.

Гусизм здобув підтримку також серед польської шляхти. Підтвердженням цього може служити факт опротестування польською делегацією на Констанцькому соборі рішення про публічне спалення Яна Гуса¹³. Після смерті чеського короля Вацлава IV (1419 р.) гусити, щоб не допустити на цей престол Сигізмунда Люксембурзького як брата Вацлава IV, запропонували престол польському королю Владиславу II Ягайлові за умови, що той не скасує їхньої суспільно-релігійної програми – так званих «Чотирьох празьких статей»¹⁴. Перша із статей вимагала виголошення церковної проповіді народною мовою, друга – скасування виняткового права духовенства на причастя з чаші, третя – секуляризації церковного майна, четверта – запровадження покарання духовенства за здійснення протиправних дій. Не бажаючи конфліктувати із Сигізмундом Люксембурзьким, а також з огляду на негативне ставлення верхівки польського духовенства до пропозиції гуситів, Ягайло не прийняв її. В 1424 р. польський король не тільки заборонив поширення гуситських ідей, але й торгівлю з Чехією¹⁵. Однак гусизм і надалі поширювався серед польської інтелектуальної еліти. Незважаючи на поразку польських гуситів у 1439 р., гусизм сформував одну з головних передумов Реформації у Польщі¹⁶.

Зміни на політичній мапі Центрально-Східної Європи, які сталися упродовж другої половини XIII – XIV ст., вплинули на юрисдикційний статус Київської митрополії. Тривала боротьба за

спадщину Русі призвела до її поділу між Великим князівством Литовським, Золотою Ордою, Польським королівством, Молдовським князівством, Московським князівством та Угорським королівством¹⁷. Більшість українських земель опинилася під владою литовських князів з династії Гедиміновичів¹⁸. Укладення Кревської унії 1385 р. між Великим князівством Литовським і Польським королівством мало далекосяжні політичні наслідки не тільки для всієї Центрально-Східної Європи, але й для Київської митрополії.

В останній третині XIV ст. на Русі почалося запровадження західних церковних структур, але в інший спосіб, ніж цього вимагала Апостольська столиця. Римській курії довелося змиритися з тим, що на руських землях перебували два церковні ієрархи – грецького і латинського обрядів. Так, у 1375 р. було засновано архієпископство з центром у Галичі (пізніше у Львові), до складу якого були включені єпископства у Перемишлі, Володимирі і Холмі¹⁹.

За правління Владислава II Ягайла і Вітовта до 1430 р. всі єпископства Західної церкви на українських землях були наділені земельними володіннями та іншими доходами²⁰. До прикладу, наприкінці 1420-х років луцький єпископ отримав значні земельні володіння, побудований Вітовтом дерев'яний кафедральний собор; був створений капітул, у місті діяв заснований у 1390 р. домініканський монастир²¹. Приблизно тоді ж єпископ у Кам'янці отримав від Вітовта земельні володіння, що дозволило йому розпочати будівництво мурованого собору²².

Протягом перших десятиліть XV ст. на східних теренах Польського королівства та у Великому князівстві Литовському формувалась мережа латинських парафій не тільки у містах, але й у сільській місцевості. Так, у Львівській землі за 1387–1434 рр. король, архієпископ та приватні особи організували 17 парафій, переважно у містах²³, у Холмській єпархії за правління єпископа Яна Біскупця, починаючи з 1417 р. до середини 1430 рр., було засновано 20 парафій, з яких частина – у селах²⁴. Перші латинські парафії з'являлися в тих місцях, де були поселення польських і німецьких колоністів²⁵.

Київ поступово втратив роль релігійного центру східних слов'ян, а церковні відносини, за словами Михайла Грушевського, «стають тим фокусом, в якому збираються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народності, і церковними гаслами покриваються потім змагання і течії в основі річчю зовсім далекі від чисто церковних інтересів»²⁶. Ще в кінці XIII ст. митрополит Київський і всієї Русі Максим (1283–1305), грек за походженням, переїхав із занепалого Києва до Володимира-на-Клязьмі, а його наступники перебралися вже в Москву. Великий князь литовський Ольгерд (1347–1377), у володінні якого опинилися руські землі, домагався поставлення окремого київського митрополита²⁷. Однак патріархія наполягала на збереженні єдності Київської митрополії. У Константинополі негативно ставилися до литовських князів, які довго залишалися язичниками²⁸. Ця неприязнь поглибилася, коли Ягайло і Вітовт прийняли християнство за латинським обрядом. Крім того, візантійський імператор залишався вірним своїй політиці повної підтримки московських князів, у яких бачив потенційно сильних союзників.

Великий князь Литовський, Руський і Жемайтійський Вітовт (1392–1430) не бажав підпорядковувати свої землі митрополитові, який перебував під контролем московських князів. Тому домагався від патріарха Матфея (1397–1410) призначення для Києва окремого митрополита. Можна припустити, що литовський володар мав розмову з Григорієм Цамблаком (1364–1450), який у 1406 р. опинився у Вільні²⁹. Григорій у 1401–1406 рр. був пресвітером митрополичої Молдово-Волоської церкви Йоана Хрестителя та ігуменом Пантократорової обителі³⁰. Влітку 1406 р. він отримав листа від хворого київського митрополита Кипріяна (1376–1406, з перервами) і вирушив до Москви, сподіваючись, очевидно, зайняти якусь високу церковну посаду при митрополичій кафедрі. Однак у Литві, можливо і Вільні, Григорій дізнався про смерть Кипріяна і, не маючи до кого їхати, перервав подорож. Вітовт, оцінивши освіченість Григорія та його зв'язки у Константинополі, запропонував йому увійти до складу литовської делегації, яка мала на меті домогтися висвячення литовсько-руським митрополитом полоцького єпископа Феодосія. На початку 1407 р. Григорій прибув до Константинополя, де активно намагався реалізувати задуми князя Вітовта.

Вочевидь, після тривалих переговорів патріарх Матфей пішов на поступки Москві і в 1409 р. висвятив Фотія на митрополита Київського і всієї Русі (1408–1431), грека з Пелопоннесу, якого підтримував князь Василій Дмитрович³¹. Вітовт, не бажаючи більшого ускладнення стосунків з патріархом, погодився визнати митрополита, але за умови, що той буде періодично відвідувати Київ.

У тому ж 1409 р. до Києва прибув поставлений Константинополем митрополит Фотій (тобто Русь не мала митрополита майже три роки). Вже через пів року він переїхав до Москви³². Виконуючи доручення патріархії, він відвідав українські землі у 1411–1412 рр., був у Луцьку і Галичі. У 1420–1421 рр. знову приїхав до Галича, Львова, Володимира, Вільна, Смоленська. Востаннє в західній частині митрополії він був у 1430 р., коли прибув з великим князем московським до Луцька на заплановані коронаційні святкування Вітовта Кейстутовича³³.

Григорій Цамблак повернувся до Великого князівства Литовського. Він заручився підтримкою Вітовта; йому вдалося актуалізувати проблему поділу Київської митрополії на литовську і московську. 1414 р. Вітовт організував у Новогрудку собор, на якому полоцький, чернігівський, луцький, володимирський, перемишльський, смоленський, гомельський і туровський єпископи обрали Григорія Цамблака (1364–1450) кандидатом на митрополита київського³⁴ і надіслали Фотію грамоту з відмовою у послушенстві. Григорій відправився до Константинополя, щоб передати соборні рішення і висвятитися на митрополита. Там йому відмовили. Григорій повернувся до Литви. Деякі дослідники вважають, що константинопольський патріарх Євтимій (1410–1416) оголосив Цамблаку анафему³⁵, інші заперечують таке припущення з огляду на подальший перебіг подій³⁶.

У березні 1415 р. Вітовт надіслав ще одне посольство до Константинополя, але відповідь з Царграда не надійшла до визначеного ним терміну (спочатку до 15 серпня, потім до 14 листопада)³⁷.

Обрання Григорія було затверджене на четвертому синоді скликаного князем Вітовтом собору в Новогрудку переліченими єпископами. Інтронізація відбулася 15 листопада 1415 р. Ієрархи склали «Соборну грамоту литовських єпископів»³⁸, в якій обґрунтували законність обрання ними митрополита. Вони звинуватили Фотія у нехтуванні своєю паствою, але підкреслили, що визнають константинопольського патріарха своїм духовним батьком, водночас не хочуть терпіти втручання імператора в церковні справи³⁹. Крім того, Вітовт розіслав «Окружне послання»⁴⁰, в якому пояснював причини висвячення Григорія митрополитом Київським і всієї Русі. Він наголосив, що погодився визнати Фотія митрополитом за умови, що той буде перебувати в Києві, проте Фотій зрідка навідувався до литовсько-руських єпархій, до того ж перевіз давні церковні цінності з київського собору Св. Софії до Москви.

Наприкінці 1415 р. – на початку 1416 р. новообраний митрополит перебрався до Києва, де перебував до лютого 1416 р., тобто до часу розорення міста ногайським ханом Едигеєм. Навесні 1416 р. Цамблак переїхав до Вільна і поселився там при церкві Пресвятої Богородиці.

У той складний час, як не дивно, ідея про єдність двох Церков – Західної і Східної – не зникла, ба більше, стала популярною. Наприкінці XIV ст. на Заході поширюється захоплення вивченням грецької мови, грецької класичної традиції. У XIV ст. грецькою мовою були перекладені твори кількох латинських отців церкви: Августина, Амвросія, Фульгенція, а також «Сума теології» і «Сума проти язичників» Фоми Аквінського. Такі монаші чини, як домініканці і францисканці, мали монастирі в околицях Константинополя. Латинянки, одружені з грецькими володарями, зазвичай мали своїх капеланів і невеликий почет із латинян. У Константинополі і на Золотому Розі були колонії венеціанців, генуезців та пізанців з власними церквами. Імператори наймали каталонських рицарів. Усе це сприяло кращому знайомству греків із Західною Церквою. На Заході також звернули увагу на скрутне становище Східної Церкви⁴¹.

Імператор Мануїл II відвідав Венецію, Падую, Павію, Париж і Лондон (1399 – 1403 рр.), безуспішно прохаючи про допомогу у боротьбі з турками-османами⁴². Хоча у Парижі він виступив проти релігійної унії, але сам його приїзд підживлював цю ідею. Стверджувалось, що поєднання Церков дасть можливість досягти єдності усього християнського світу проти турків. Перспектива унії спонукала припинити розбрат у Західній Церкві і служила аргументом до скликання вселенського собору. Розумілося, що тільки на соборі можна досягти домовленостей, які би задовольняли греків.

Констанцький собор започаткував серію переговорів між Константинополем і Апостольською столицею. Ініціатор зібрання у Констанці Сигізмунд, король Угорщини та імператор Священної Римської імперії, повідомив про запланований собор імператора Мануїла II і запросив його прислати на нього своїх послів⁴³.

Мануїл від пропозиції не відмовився. Він вислав з Пелопоннесу посольство, щоб запропонувати свої послуги як посередника у спорі імператора Сигізмунда з Венецією за Далмацію⁴⁴. На початку

лютого 1416 р., доставши відповідь від венеціанської Синьйорії, посольство вирушило до Констанца на зустріч із Сигізмундом. Туди дістались до 25 березня і залишились там до закінчення собору.

На певному етапі переговорів грецькі послы подали 36 аркушів про унію, що містили пропозиції константинопольського патріарха та імператора. Ознайомившись із ними, новобраний папа Мартин V призначив своїм легатом у Греції Джованні Домінічі, кардинала Сан-Сісто. Це сталося до початку лютого 1418 р. Кардиналові було також доручено владнати справи у Чехії, але по прибутті туди він помер у червні 1419 р., так і не доставшись Греції⁴⁵.

Виконуючи волю Вітовта Кейстуовича, на початку лютого 1418 р. в Констанц прибув Григорій Цамблак. 25 лютого у присутності імператора Сигізмунда Григорій був представлений папі Мартину V. Митрополит сказав у своїй промові, що прибув з дозволу короля Владислава II Ягайла і великого князя Вітовта та висловив бажання укласти унію Східної і Римської Церков⁴⁶. Також були прочитані листи від Владислава Ягайла і Вітовта. Більше нічого не відомо про повторну зустріч з папою. На завершальних сесіях собору питання про укладення унії церков не було включене у порядок денний.

Епізод із Григорієм Цамблаком у другій половині правління Вітовта, коли великий князь не тільки намагався заснувати окрему православну митрополію, але й з'єднати її шляхом церковної унії із Західною Церквою, не був випадковим. Виразом проунійних прагнень польського короля може бути заснування латинських храмів, оздоблених стінописами у візантійсько-руському стилі⁴⁷. З огляду на підтримку короля Владислава II Ягайла ідеї єдності Церков у травні 1418 р. Мартин V поновив деякі привілеї, що їх надали польським королям попередні папи, і призначив короля генеральним вікарієм у світських справах та всіх польських володіннях. Такі ж привілеї були надані й литовському князю Вітовту⁴⁸.

Отже, церковно-релігійна ситуація в Центральній-Східній Європі в першій половині XV ст. динамічно розвивалась під впливом як зовнішньополітичних, так і внутрішніх церковних чинників. Після розгортання руху за обмеження папської влади й відновлення верховенства соборів на Констанцькому соборі Західна Церква змогла подолати Великий розкол. Хоча на цьому соборі Ян Гус був засуджений як еретик, але його реформаторські погляди релігійно-політичного характеру дали поштовх розгортанню гуситського руху, який знайшов відгук у Польському королівстві.

У той час коли константинопольські патріархи наполягали на збереженні єдності Київської митрополії, великий князь литовський Вітовт не бажав підпорядковувати свої землі митрополитові, який потрапив під контроль московських князів, тому наполягав на поділі Київської митрополії на литовську і московську.

На руських землях з кінця XIV ст. появлялися нові інституції Західної Церкви, наділені земельними володіннями та іншими доходами.

У зв'язку зі змінами уявлень про папську владу відчутними стають витоки унійних прагнень двох Церков – Західної і Східної. Стверджувалось, що поєднання Церков дасть можливість досягти єдності усього християнського світу у боротьбі з турками. Констанцький собор започаткував серію переговорів між Константинополем і Апостольською столицею. Ідею єдності Церков підтримував польський король Владислав II Ягайло і великий князь литовський Вітовт. Через загрозу нападів турків на візантійську столицю проведення об'єднавчого собору виявилось неможливим.

¹ Д. Вирський, *Початок сучасності: друга хвиля глобалізації. Кінець Старого Порядку і Україна (XV – середина XIX ст.)* [The beginning of modernity: the second wave of globalization. The end of the Old Order and Ukraine (XV - mid XIX century.)], Київ, Ін-т історії України, 2019, с. 56.

² Використано концепт Центрально-Східної Європи, вироблений публічними інтелектуалами упродовж XX ст. Він маркує простір між Балтійським, Чорним, Егейським і Адріатичним морями. Як і будь-який інший, цей концепт є умовним, але він допомагає глибше зрозуміти тенденції історичного розвитку (про становлення концепту Центрально-Східної Європи див.: Є. Магда, *Концепт Центрально-Східної Європи в координатах гібридної загрози* [The concept of Central and Eastern Europe in the coordinates of the hybrid threat], in: «Вісник Львівського університету. Серія філософ.-політолог. студії», 2017, вип. 10, с. 140–142).

³ В. Зема, *Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації* [Conciliarism and the origins of union processes in the Kyiv metropolitanate], Київ, Критика, 2020.

⁴ Ю. Афанасенко, *Григорій Цамблак: славянсько-візантійський етнокультурний контекст ранньої біографії* [Gregory Tsamblak: Slavic-Byzantine Ethnocultural Context of Early Biography], in: «ALBA RUSCIA:

белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)», Москва, Квадрига, 2015, с. 84–101; Ю. Афанасенко, *Новогрудский собор 1415 г. в церковной политике великого князя Витовта* [Novogrudok Council of 1415 in the church policy of Grand Duke Vytautas], in: «*Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб.*», Минск, 2015, вып. 8, с. 91–122; Ю. Бегунов, *Творческое наследие Григория Цамблака*, Велико Търново, Буй Тур, 2005.

⁵ Б. Флоря, *Исследования по истории Церкви: Древнерусское и славянское средневековье*, Москва, Православная энциклопедия, 2007.

⁶ W. Brandmüller, *Das Konzil von Konstanz (1414–1418)*, t. I, II, [Council of Constance (1414–1418), vol. I, II], Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1999.

⁷ P. Kras, *Husyci w piętnastowiecznej Polsce* [Hussites in 15th-century Poland], Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL, 1998; F. Šmahel, *Jan Hus. Život a dílo*, Praha, Argo, 2013.

⁸ Е. Гергей, *История панства* [History of the parasy], Москва, Республика, 1996, с. 181–182; Дж Норт, *История Церкви* [Church history], Москва, Протестант, 1993, с. 205–206.

⁹ В. Зема, *Конциліаризм і витоки унійних процесів у Київській митрополії* [Conciliarism and the origins of union processes in the Kyiv metropolitanate], in: «Україна в Центральній-Східній Європі», 2018, вип. 18, с. 62; В. Зема, *Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації*, с. 19–21.

¹⁰ Kumor B. *Historia Kościoła, T. IV: Jesień kościelnego średniowiecza* [Church history, vol. IV: Autumn of the Church of the Middle], Lublin, Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2001, s. 117.

¹¹ Ф. Дворнік, *Слов'яни в європейській історії та цивілізації* [Slavs in European history and civilization], Київ, Дух і Літера, 2000, с. 167.

¹² M. Nodl, *Jan Hus a pražská univerzita* [Jan Hus and the University of Prague], in: «Jan Hus: Žycie i dílo. W 600. Rocznice śmierci», Gdańsk, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2016, s. 73–83.

¹³ T. Graff, *Jan Hus and Poland and the Polish in the years 1410–1415*, in: «Perspektywy kultury», 2015, nr 13, s. 45–67.

¹⁴ J. Sperka, *Król Władysław Jagiełło i jego otoczenie wobec husyckich Czech* [King Władysław Jagiełło and his surroundings towards the Hussite Bohemia], in: «Jan Hus: Žycie i dílo. W 600. Rocznice śmierci», Gdańsk, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2016, s. 11–140; Л. Зашкільняк, М. Крикун, *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів* [History of Poland. From ancient times to the present day], Львів, Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2002, с. 99.

¹⁵ *Ruch husycki w Polsce: wybór tekstów źródłowych (do 1454 r.)* [The Hussite Movement in Poland: selection of source texts (until 1454)], Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1953, s. 92.

¹⁶ P. Kras, *Husyci w piętnastowiecznej Polsce*; С. Черкасов, *Протестантська Реформація в Польщі XVI – XVII ст.: передумови виникнення та шляхи експансії* [Protestant Reformation in Poland XVI - XVII centuries: preconditions and ways of expansion], in: «Гілея. Науковий вісник: зб. наук. праць», 2010, вип. 38, с. 176.

¹⁷ Н. Яковенко, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України* [Essay on the history of medieval and early modern Ukraine], Київ, Критика, 2005, с. 95–109, 138–140; Б. Черкас, *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.)* [Western possessions of Ulus Juchi: political history, territorial and administrative system, economy, cities (XIII–XIV centuries)], Київ, Інститут історії України, 2014; Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть* [Halych in the political life of Europe in the XI–XIV centuries], Львів, Левада, 2015; І. Скочиляс, *Галич після Галича: Понижзя (Русо-Влахія) у XII–XIV століттях та утворення Молдавського князівства* [Halych after Halych: Lowlands (Russo-Wallachia) in the XII–XIV centuries and the formation of the Moldavian principality], in: «Княжа доба: Історія і культура», 2011, вип. 5, с. 29–72.

¹⁸ О. Русина, *Україна між татарами і Литвою* [Ukraine between Tatars and Lithuania], Київ, Альтернативи, 1998, с. 43–118.

¹⁹ W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, [Establishment of the Latin Church in Ruthenia, vol. 1], Lwów, Tow. Dla Popierania Nauki Polskiej, 1904, s. 237.

²⁰ Про матеріальне забезпечення єпископств у Києві, Кам'янці, Львові та Луцьку (куди в 1428 р. було перенесено єпископство з Володимира) див.: Т. М. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434), t. 1* [Catholic Church in Ruthenian lands during the reign of Władysław II Jagiełło (1386–1434), vol. 1], Wrocław etc., 1983, s. 61, 62, 80, 86, 161–162; J. Wysokiński, *Kościół łaciński na ziemiach ruskich Korony i Litwy w początkach Jagiellonów: (w związku z książką Tadeusza M. Trajdosa, Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434), t. 1, Wrocław 1983)* [The Latin Church in the Ruthenian lands of the Crown and Lithuania at the beginning of the Jagiellonów: (in connection with the book by Tadeusz M. Trajdos, Catholic Church in the Ruthenian lands during the reign of Władysław II Jagiełło (1386–1434) vol. 1, Wrocław 1983)], in: «Przegląd Historyczny», 1985, nr 3, s. 552–553.

- ²¹ T. M. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły*, s. 75–76, 109.
- ²² T. M. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły*, s. 158, 162–164.
- ²³ T. M. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły*, s. 257.
- ²⁴ L. Bieńkowski, *Działalność organizacyjna biskupa Jana* [Organizational activity of bishop Jan Biskupiec in the Chełm diocese], in: «Roczniki Humanistyczne», 1958, z. 2, s. 193–195, 211–222.
- ²⁵ T. M. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły*, s. 187, 194, 256; A. Janeczek, *Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w.* [Polish settlement expansion in the Lviv region in the 14th–16th centuries], in: «Przegląd Historyczny», 1978, Nr 4, s. 605–606.
- ²⁶ М. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.; т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків* [History of Ukraine-Russia: in 11 volumes, 12 books. Vol. 5: Socio-political and ecclesiastical system and relations in the Ukrainian-Russian lands of the XIV–XVII centuries], Київ, Наукова думка, 1994, с. 385.
- ²⁷ Л. Войтович, *Візантія і Русь: продовження* [Byzantium and Russia: continued], in: Войтович Л. В., Домановський А. М. [та ін.]. «Історія Візантії. Вступ до візантиністики», Львів, Апріорі, 2011, с. 565; І. Шевченко, *Політика візантійського патріархату у Східній Європі в 14 столітті* [The policy of the Byzantine patriarchate in Eastern Europe in the 14th century], in: «Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку 18 століття», Львів, вид-во Українського Католицького Університету, 2014, с. 89–90; З. Норкус, *Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій* [Undeclared Empire: The Grand Duchy of Lithuania in terms of comparative and historical sociology of empires], Київ, Критика, 2016, с. 227–228.
- ²⁸ Б. Гудзяк, *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії* [Crisis and reform: the Kyiv metropolitanate, the Constantinople patriarchate and the genesis of the Brest Union], Львів [Ін-т Історії Церкви Львів. Богослов. Акад.], 2000, с. 6.
- ²⁹ Про генеалогію і просопографію роду Цамблаків, а також про зв'язки митрополита Кипріяна і Григорія Цамблака див.: Ю. Афанасенко, *Григорій Цамблак: славяно-візантійський етнокультурний контекст ранньої біографії*, с. 84–101.
- ³⁰ И. Калиганов, *Новая попытка реконструкции биографии Григория Цамблака* [A new attempt to reconstruct the biography of Gregory Tsamblak], in: «Советское славяноведение», 1983, №1, с. 123–124.
- ³¹ Л. Войтович, *Візантія і Русь: продовження*, с. 568.
- ³² Полное собрание русских летописей. Т. XI. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью [Complete collection of Russian chronicles. Vol. XI. Annalistic collection, called the Patriarchal or Nikon chronicle. (Continuation)], Санкт-Петербург, тип. И. Н. Скороходова, 1897, с. 213.
- ³³ Л. Войтович, *Візантія і Русь: продовження*, с. 568.
- ³⁴ Ю. Афанасенко, *Новогрудский собор 1415 г. в церковной политике великого князя Витовта*, с. 94.
- ³⁵ П. Соколов, *Киевский митрополит Григорий Цамблак: очерк его жизни и деятельности* [Metropolitan of Kyiv Gregory Tsamblak: an essay on his life and work], in: «Богословский вестник», Сергиев Посад, 1895, т. 3, № 8, с. 172; В. Петрушко, *Между Вильно и Москвой: Русская митрополія и государственно-церковные отношения в первой трети XV в.* [Between Vilna and Moscow: The Russian Metropolis and State-Church Relations in the First Third of the 15th Century], in: «Вестник церковной истории», Москва, 2014, т. 3 / 4 (35/36), с. 215.
- ³⁶ Ю. Афанасенко, *Новогрудский собор 1415 г. в церковной политике великого князя Витовта*, с. 98.
- ³⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 1. 1340–1506 [Acts related to the history of Western Russia, collected and published by the Archaeographic Commission. Vol. 1340–1506], Санкт-Петербург, тип. Э. Праца, 1846, с. 35–37.
- ³⁸ Памятники древнерусского канонического права. Ч. I: Памятники XI–XV вв. [Monuments of ancient Russian canon law: collection. Vol 1: Monuments XI–XVth], Санкт-Петербург, 1880, с. 309–314.
- ³⁹ В. Зема, *Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації*, с. 22.
- ⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, с. 35–37.
- ⁴¹ Kumor B. *Historia Kościoła*, s. 152; Дж. Гілл, *Флорентійський собор* [Council of Florence], Львів, вид-во УКУ, 2016, с. 30–32.
- ⁴² Г. Литаврин, И. Медведев, *Дипломатия поздней Византии (XIII–XV вв.)* [Diplomacy of late Byzantium (XIII–XV centuries)], in: «Культура Византии XIII–XV вв.», Москва, Наука, 1991. С. 355–356; С. Сорочан, А. Домановський, *Між Сходом і Заходом* [Between East and West], in: «Войтович Л. В., Домановський А. М. [та ін.]. Історія Візантії. Вступ до візантиністики», Львів, Апріорі, 2011, с. 528–530.
- ⁴³ В. Kumor, *Historia Kościoła*, s. 159; Дж. Гілл, *Флорентійський собор*, с. 33.

⁴⁴ В. Гулевич, Р. Хаутала, *Малоизвестный источник о посольстве Сигизмунда Люксембургского в Кафу 1412 г.* [A little-known source about the embassy of Sigismund of Luxembourg in Cafu in 1412], in: «Золотоордынское обозрение», 2018, т. 6, № 1, с. 203.

⁴⁵ Дж. Гілл, *Флорентійський собор*, с. 35.

⁴⁶ Ю. Афанасенко, *Литва и Русь в эпоху Констанцского собора: первые попытки церковной унии* [Lithuania and Russia in the era of the Council of Constance: the first attempts at church union], in: «Трєці Міжнародны Кангрєс даследчыкаў Беларусі. Каўнас, 11–13 кастрычніка 2013 г.: працоўныя матэрыялы», 2014, т. 3, с. 171–172; В. Зема, *Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації*, с. 26.

⁴⁷ В. Зема, *Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації*, с. 30–35.

⁴⁸ В. Kumor, *Historia Kościoła*, s. 122; Дж. Гілл, *Флорентійський собор*, с. 39.

References

W. Abraham, Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi [Establishment of the Latin Church in Ruthenia], Lwów: Tow. Dla Popierania Nauki Polskiej, 1904, t. 1. XVI, 418 s.

Yu. Afanasenko, Grigorii Camblak: slaviano-vizantiiskii etnokulturnyi kontekst ranniei biografii [Gregory Tsamblak: Slavic-Byzantine Ethnocultural Context of Early Biography], in: «ALBA RUSCIA: bielaruskiiie zemli na pieriekriestkie kultur i civilizacii (X–XVI vv.); pod obshch. red. A. V. Martyniuka, Moskva, Kvadriga, 2015, s. 84–101.

Yu. Afanasenko, Litva i Rus v epokhu Konstancskogo sobora: piervyie popytki cerkovnoi unii [Lithuania and Russia in the era of the Council of Constance: the first attempts at church union], in: «Preci Mizhnarodny Kangres dasledchikou Belarusi, Kaunas, 11–13 kastychnika 2013 g.: pracounyia mareryaly», Kaunas, 2014, t. 3, s. 170–174.

Yu. Afanasenko, Novogrudskii sobor 1415 g. v cerkovnoi politikiie velikogo kniazia Vitovta [Novogrudok Council of 1415 in the church policy of Grand Duke Vytautas], in: «Studia Historica Europae Orientalis. Issliedovaniia po istorii Vostochnoi Yevropy: nauch. sb.» Minsk, 2015, vyp. 8, s. 91–122.

Akty, otnosiashchiiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoi komissiiei. T. 1 1340–1506 [Acts related to the history of Western Russia, collected and published by the Archaeographic Commission. Vol. 1340–1506]. Sankt-Peterburg, typ. E. Praca, 1846. Razdielnaiia paginaciia.

Yu. Biegunov, Tvorcheskoe nasledie Grigoriia Camblaka [The creative heritage of Gregory Tsamblak], Велико Търново, Буй Тип, 2005, 751 с.

L. Bieńkowski, Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417–1452) [Organizational activity of bishop Jan Biskupiec in the Chełm diocese], in: «Roczniki Humanistyczne», 1958, z. 2, s. 187–256.

W. Brandmüller, *Das Konzil von Konstanz (1414–1418)* [Council of Konstanz], Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1999, Bd. I: Bis zur Abreise Sigismundus nach Narbone, 429 s., Bd. II: Bis zum Konzilende, 458 s.

B. Cherkas, Zachidni volodinnia Ulusu Dzhuchy: politychna istoriia, terytorialno-politychnyi ustrii, ekonomika, mista (XIII–XIV st.) [Western possessions of Ulus Juchi: political history, territorial and administrative system, economy, cities (XIII–XIV centuries)], Kyiv, Instytut istorii Ukrainy, 2014, 387 s.

S. Cherkasov, Protestanska Reformaciia v Polshchi XVI–XVII st.: peredumovy vynykennia ta shliakhy ekspansii [Protestant Reformation in Poland XVI–XVII centuries: preconditions and ways of expansion], in: «Gileia. Naukovyi visnyk», 2010, vyp. 38, s. 169–183.

F. Dvornik, Slov'yany v yevropeiskii istorii ta cyvilizacii [Slavs in European history and civilization], Kyiv, Dukh i Litera, 2000, 528 s.

B. Floria, Issliedovaniia po istorii Cerkvi: Drevnierusskoie i slavianskoie sriednieviekovie [Studies in the history of the Church: Old Russian and Slavic Middle Ages], Moskva, Pravoslavnaia enciklopediia, 2007, 528 s.

Ye. Gergei. Istoriia papstva [History of the papacy], Moskva, Respublika, 1996, 463 s.

Dzh. Gill, Florentiiskyi sobor [Council of Florence], Lviv, vydavnytvo UKU, 2016, XXII, 442 s.

T. Graff, Jan Hus and Poland and the Polish in the years 1410–1415, in: «Perspektywy kultury». 2015, N 13, p. 45–67.

B. Gudziak, Kryza i reforma: Kyivska mytropoliiia, Carhorodskiy patriarkhat i geneza Beresteiskoi unii [Crisis and reform: the Kyiv metropolitanate, the Constantinople patriarchate and the genesis of the Brest Union], Lviv, [Instytut Istorii Cerkvy Lvivskoi Bohoslovskoi Akademii], 2000, XVI, 426 s.

V. Gulievich, R. Khautala, Maloizviestnyi istochnik o posolstvie Sigizmunda Luksemburgskogo v Kafu 1412 g. [A little-known source about the embassy of Sigismund of Luxembourg in Cafu in 1412], in: «Zolotoordynskoie obozreniie», 2018, t. 6, № 1, s. 199 – 211.

M. Hrushevskiy, Istoriia Ukrainy-Rusi: v 11 t., 12 kn. T. 5: Suspilno-politychnyi i cerkovnyi ustrii i vidnosyny v ukrainsko-ruskykh zemliakh XIV–XVII vikiv [History of Ukraine-Russia: in 11 volumes, 12 books. Vol. 5: Socio-

political and ecclesiastical system and relations in the Ukrainian-Russian lands of the XIV-XVII centuries], Kyiv, Naukova dumka, 1994, 704 s.

A. Janeczek, Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV-XVI w. [Polish settlement expansion in the Lviv region in the 14th-16th centuries], in: «Przegląd Historyczny», 1978, Nr 4, s. 598–622.

I. Kaliganov, Novaia popytka rekonstrukcii biografii Grigoriia Camblaka [A new attempt to reconstruct the biography of Grigory Tsamblak], in: «Sovietskoie slavianoviedeniie», 1983, № 1 s. 122–125.

P. Kras, Husyci w piętnastowiecznej Polsce [Hussites in 15th-century Poland], Lublin, KUL, 1998, 361 s.

B. Kumor, Historia Kościoła. T. IV: Jesień kościelnego średniowiecza [Church history. Vol. IV. Autumn of the Church of the Middle], Lublin, Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2001, 252 s.

G. Litavrin, I. Miedvediev, Diplomatiia posdnei Vizantii (XII-XV vv.) [Diplomacy of late Byzantium (XIII-XV centuries)], in: «Kultura Vizantii XIII-XV vv.», Moskva, Nauka, 1991, s. 341–360.

Ye. Magda, Koncept Centralno-Skhidnoi Yevropy v koordynatakh gibrydnoi zahrozy [The concept of Central and Eastern Europe in the coordinates of the hybrid threat], in: «Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filosofsko-politologichni studii», 2017, vyp. 10, s. 140–145.

M. Nodl, Jan Hus a pražská univerzita [Jan Hus and the University of Prague], in: «Jan Hus: Zycie i dzieło. W 600. Rocznice śmierci», Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2016, s. 73–83.

Z. Norkus, Neproholoshena imperiia: Velyke kniazivstvo Lytovskie z pohliadu porivnialno-istorychnoi sociologii [Undeclared Empire: The Grand Duchy of Lithuania in terms of comparative and historical sociology of empires], Kyiv, Krytyka, 2016, 440 s.

Dzh. Nort, Istoria cerkvy [Church history], Moskva, Protestant, 1993, 416 s.

Pamiatniki drevnirusskogo kanonicheskogo prava: sbornik. Ch. 1. Pamiatniki XI-XV vv. [Monuments of ancient Russian canon law: collection. Monuments XI-XVth], Sankt-Petersburg, tip. Impieratorskoi Akadiemii Nauk, 1880, 1340 s.

V. Pietrushko, Miezhdz Vilno i Moskvoi: Russkaia mitropoliia i gosudarstviennno-cerkovnyie otnosheniia v piervoi treti XV v. [Between Vilna and Moscow: The Russian Metropolis and State-Church Relations in the First Third of the 15th Century], in: «Viestnik cerkovnoi istorii», Moskva, 2014, № 3 / 4, s. 204–235.

Polnoie sobranie russkikh lietopisiei. T. XI. Lietopisnyi sbornik, imeniemyi Patriarsheiu ili Nikonovskoiu lietopisiu. (Prodolzhenie) [Complete collection of Russian chronicles. Vol. XI. Annalistic collection, called the Patriarchal or Nikon chronicle. (Continuation)], Sankt-Petersburg, tip. I. N. Skorokhodova, 1897, 254 s.

Ruch husycki w Polsce: wybór tekstów źródłowych (do 1454 r.) [The Hussite Movement in Poland: selection of source texts (until 1454)], Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1953, 268 s.

O. Rusyna, Ukraina mizh tataramy i Lytvoiu [Ukraine between Tatars and Lithuania], Kyiv, Alternatyvy, 1998, 319 s.

I. Shevchenko, Polityka vizantiiskoho patriarkhatu u Skhidnii Yevropi v 14 stolitti [The policy of the Byzantine patriarchate in Eastern Europe in the 14th century], in: «Shevchenko I. Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: Narisy istorii kultury do pochatku 18 stolittia», Lviv, vydavnytvo UKU, 2014, s. 83–109.

I. Skochyliias, Halych pislia Halycha: Ponyzzia (Ruso-Vlakhiiia u XII-XIV stolittiah ta utvorennia Moldavskoho kniazivstva [Halych after Halych: Lowlands (Russo-Wallachia) in the XII-XIV centuries and the formation of the Moldavian principality], in: «Kniazha doba: Istoriia i kultura», 2011, vyp. 5, s. 29–72.

P. Sokolov, Kiievskii mitropolit Grigorii Camblak: ocherk yego zhizni i dieiatelnosti [Metropolitan of Kyiv Grigory Tsamblak: an essay on his life and work], in: «Bogoslovskii viestnik», Siergieiev Posad, 1895, vol. 3, № 8, s. 157–199.

S. Sorochan, A. Domanovskiy, Mizh Skhodom i Zakhodom [Between East and West], in: «Voitovych L. V., Domanovskiy A. M. [ta in.]. Istoriia Vizantii. Vstup do vizantynistyky; za red. S. B. Sorochana i L. V. Voitovycha», Lviv, Apriori, 2011, s. 525–532.

J. Sperka, Król Władysław Jagiełło i jego otoczenie wobec husyckich Czech [King Władysław Jagiełło and his surroundings towards the Hussite Bohemia], in: «Jan Hus: Zycie i dzieło. W 600. Rocznice śmierci», Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2016, s. 11–140.

F. Šmahel, Jan Hus. Život a dílo [Jan Hus. Life and work], Praha, Argo, 2013, 316 s.

T. M. Trajdos, Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434), [Catholic Church in Ruthenian lands during the reign of Władysław II Jagiełło (1386–1434)], Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983, t. 1, 328 s.

L. Voitovych, Vizantiia i Rus: prodovzhennia [Byzantium and Russia: continued], in: «Voitovych L. V., Domanovskiy A. M. [ta in.]. Istoriia Vizantii. Vstup do vizantynistyky; za red. S. B. Sorochana i L. V. Voitovycha», Lviv, Apriori, 2011, s. 559–574.

L. Voitovych, Halych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit [Halych in the political life of Europe in the XI–XIV centuries], Lviv, Levada, 2015, 475 s.

D. Vyrs'kii, Pochatok suchasnosti: druha khvyliia globalizacii. Kinec Staroho Poriadku i Ukraina (XV – seredyna XIX st.) [The beginning of modernity: the second wave of globalization. The end of the Old Order and Ukraine (XV – mid XIX century.)], Kyiv, Instytut istorii Ukrainy, 2019, 162 s.

J. Wysokiński, Kościół łaciński na ziemiach ruskich Korony i Litwy w początkach Jagiełłonów: (w związku z książką Tadeusza M. Trajdosa, Kościół katolicki na ziemiach ruskich za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434) t. 1, Wrocław 1983) [The Latin Church in the Ruthenian lands of the Crown and Lithuania at the beginning of the Jagiełłonów: (in connection with the book by Tadeusz M. Trajdos, Catholic Church in the Ruthenian lands during the reign of Władysław II Jagiełło (1386–1434) vol. 1, Wrocław 1983)], in: «Przegląd Historyczny», 1985, nr 3, s. 547–561.

N. Yakovenko, Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy [Essay on the history of medieval and early modern Ukraine], Kyiv, Krytyka, 2005, 584 s.

L. Zashkilniak, M. Krykun, Istoria Polshchi. Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv [History of Poland. From ancient times to the present day], Lviv, Lviv. nac. un-t imeni Ivana Franka, 2002, 752 s.

V. Zema, Koncyliazm i vytoky uniinykh procesiv u Kyivskii mytropolii [Conciliarism and the origins of union processes in the Kyiv metropolitanate], in: «Ukraina v Centralno-Skhidnii Yevropi», 2018, vyp. 18, s.61–113.

V. Zema, Kyivska mytropolia pered vyklykamy Renesansu ta Reformacii [Kyiv metropolitanate before the challenges of the Renaissance and the Reformation], Kyiv, Krytyka, 2020, 464 s.